

Ks. prof. dr hab. Krzysztof Kościelniak
ul. Kanonicza 5/3
31—002 Kraków

Recenzja
rozprawy doktorskiej pani mgr Katarzyny Wiktorii Sidło

THE PROHIBITION OF GHARAR
(UNCERTAINTY/RISK IN COMMERCIAL TRANSACTIONS)
BASED ON THE MEDIEVAL
LEGAL AND RELIGIOUS LITERATURE

Ekonomia islamska stanowi zbiór formalnych i nieformalnych zasad postępowania oraz ich sposób egzekwowania, które - jak wierzą muzułmanie – zostały ustanowione przez samego Boga. Opiera się ona na objawieniu Mahometa, które zostało zapisane w Koranie i sunnie. O ile święta księga islamu ukazuje zasadnicze zręby zasad rządzących ekonomią i handlem, o tyle sunna zawiera szereg szczegółowych informacji, które legły u podstaw bardziej sprecyzowanego systemu ekonomii islamskiej.

Pośród wielu regulacji wynikających ze sunny zasada *gharar*, która dotyczy ryzyka, uznawana jest za drugie główne ograniczenie obowiązujące uczestników rynku islamskiego (po zakazie *riba* – „lichwy”). Niemniej w związku z doktrynalnym zróżnicowaniem szariatu w poszczególnych państwach muzułmańskich nie istnieje jedna, uniwersalna definicja tej zasady.

W kontekście różnorodnego zastosowania zasady *gharar* we współczesnej ekonomii muzułmańskiej bardzo cenną jest rozprawa pani mgr Katarzyny Wiktorii Sidło o znaczeniu *gharar* w sunnie. Ukazanie zakresu i znaczenia tej zasady w tradycji muzułmańskiej jest wręcz fundamentalne ponieważ na temat *gharar* nie wypowiada się wprost Koran. To właśnie odmienne interpretacje hadisów w poszczególnych szkołach sunnickich doprowadziły ostatecznie do różnorodności zastosowań tej zasady w praktyce, co ujawnia się w ustawodawstwie współczesnych krajów muzułmańskich.

Podejmowane przez Autorkę problemy sytuują się na obszarach prawa muzułmańskiego, analiz źródeł konstytutywnych islamu, językoznawstwa oraz historii teologii muzułmańskiej. Posiadają wartość zarówno teoretyczną jak również praktyczną.

Ġarar sprzeciwia się zawieraniu kontraktów, nad którymi nie można mieć należytej kontroli. Zdaniem autorów muzułmańskich zakaz ten przyczynia się do zrównoważonego rozwoju przedsiębiorstw oraz do utrzymania równowagi gospodarczej i społecznej.

1. Ocena merytoryczna.

Rozprawa doktorska pani mgr Katarzyny Sidło jest imponująca: 221 stron tekstu (w tym 19 stron bibliografii). Temat rozprawy jest dokładnie sprecyzowany i obejmuje wyraźnie wyodrębniony przedmiot (*ġarar*) i przedział czasowy (średniowiecze).

1.1. Struktura pracy obejmuje: zasady transliteracji, wykazy skrótów, ilustracji i tabel, wstęp, pięć rozdziałów (*corpus disserationis*), zakończenie oraz bibliografię.

Pierwszy rozdział zmierza do ukazania znaczenia *ġarar*. Autorka bierze pod uwagę bogactwo rozumień tego terminu w historii i obecnie. Analizując dziesiątki źródeł od VII wieku do czasów najnowszych świetnie rozróżnia opisy koncepcji *ġarar* od prób precyzyjnego zdefiniowania tego terminu. Rozdział ten posiada liczne podpunkty. Pierwsze dwa podrozdziały posiadają charakter historyczny. Prezentują kolejno rozumienie *ġarar* u autorów do XIX wieku a następnie jego najbardziej współczesne definicje i koncepcje. Kolejne podpunkty koncentrują się na aspektach znaczeniowych *ġarar* przedstawiając powiązania tego fenomenu z hazardem, ryzykiem, próżnością. Ten oryginalny przegląd stanowisk porządkuje bogactwo materiału na temat tego fenomenu i ukazuje jego złożoność. Autorka nie opowiada się jednoznacznie za żadną z przedstawionych definicji. Ostrożność ta – jak pisze - jest konsekwencją braku zgody wśród autorytetów muzułmańskich, jak należy rozumieć *ġarar*. Niemniej pani mgr Katarzyna Sidło wyznacza – co prawda dość obszerny – ale określony zakres fenomenów, którymi będzie się zajmować.

W rozdziale drugim pani mgr Katarzyna Sidło poddaje analizie zakaz *ġarar* w licznych kolekcjach hadisów. Autorka poddała krytycznym badaniom hadisy zawierające informacje na temat *ġarar* zarówno z historycznej perspektywy *isnād*, tzn. łańcucha wiarygodnych przekazicieli tej normy jak również z perspektywy *matn*, czyli treści i jej relacji do całości objawienia islamu. Z bogactwa klasycznych zbiorów hadisów umiejętnie wydobyla te przekazy na badany temat, które zgodnie z muzułmańską krytyką hadisów *isnād*, powiązane są z wielkimi autorytetami tworzącymi podstawy *fiqh*, takimi jak Abū Hurayra, Ibn ‘Abbās, Sa‘īd ibn al-Musaiyab, Muġāhid. Za cenne w tym rozdziale uważam odniesienie się Autorki do innych, alternatywnych *asānīd* oraz uwzględnienie tradycji szyickiej na temat *ġarar*.

Z kolei rozdział trzeci dotyka niezwykle istotnego zagadnienia sprzedaży *salaf*, tzn. zakupu towaru, którego dostawa jest odroczone. W samej konstrukcji tej transakcji zawarte jest więc ryzyko zapłaty za nie otrzymane przedmioty. Ta część pracy składa się z kilku podpunktów, które świetnie nakładają się na siebie dając klarowny obraz fenomenu. Pani mgr Katarzyna Sidło przedstawia definicje sprzedaży *salaf*, następnie przechodzi do analizy wielu hadisów z różnych zbiorów według przyjętej wcześniej zasady *isnād-cum-matn*. Wartościowym jest również skorelowanie treści koranicznych z przekazami sunny na temat *salaf*. Chociaż ten typ sprzedaży nie jest wzmiankowany *explicite* w Koranie to jednak wielu autorów dopatruje się go *implicite* np. w surze II, 282: „O wy, którzy wierzycie! Jeśli zaciągacie dług między sobą na określony czas, to zapisujcie to! /.../”.

Szczegółowe analizy treści hadisów pozwalają na stwierdzenie, iż przynajmniej teoretycznie, taka transakcja wydaje się być dozwoloną w muzułmańskim prawie handlowym. Autorka wydobywa ze sunny wszystkie ograniczenia i zastrzeżenia do tego typu transakcji. Wyniki tych badań posłużyły jej zresztą do sformułowania ciekawych wniosków (o czym poniżej).

Rozdział czwarty przedstawia historyczne, społeczne i ekonomiczne konteksty Arabii od VII do połowy X wieku. Rozdział ten jest niezwykle ważny ze względu na fakt, iż właśnie w tym przedziale czasowym kształtowała się i była zapisywana tradycja muzułmańska, którą przecież bada Autorka pracy. Pani mgr Katarzyna Sidło przedstawiła starożytne, przedislamskie dziedzictwo Arabii, która służyła z handlu różnymi towarami, dyskusję na temat znaczenia Mekki, jako ośrodka handlowego, konteksty ekonomiczne w okresie narodzin islamu, za czasów rządów czterech kalifów sprawiedliwych, oraz w okresie powstawania hadisów, czyli za panowania Umajjadów oraz pierwszych wieków rządów Abbasydów (do 945 roku). Ten imponujący przegląd zawiera wiele cennych informacji, które czynią zrozumiałymi wiele treści w hadisach. Ponadto pani mgr Katarzyna Sidło wykazuje się świetną orientacją w najnowszych dyskusjach naukowych na ten temat.

Zadziwia jednak nie logiczne umiejscowienie tego rozdziału w dysertacji. Sama Autorka rozprawy mówi o świadomym wyborze takiego stanu rzeczy. Tłumaczy to chęcią uniknięcia wpływu „informacji historycznych” na jej analizy (*The rather unusual positioning of this Chapter—after and not before the analytical sections— stems from the want to avoid being influenced by the historical informations*, s. 44-45). Wydaje się, że takie ustawienie problematyki jest nie tyle oryginalne, co dyskusyjne. Ustalenia faktograficzne, czyli aktualny stan wiedzy na temat danego fenomenu wynikający z analiz wielu źródeł a także interpretacje uczonych wyjaśniające jego naturę są istotną częścią krytycznych badań. Faktografia na temat

społecznych, ekonomicznych i politycznych uwarunkowań, które miały miejsce w okresie powstawania islamu i sunny są owocem żmudnej pracy wielu pokoleń historyków i orientalistów. Uwzględnianie tego dziedzictwa w hermeneutyce hadisów jest jednym z punktów wyjścia do kolejnych, nowych interpretacji genezy i zakresu ekonomii muzułmańskiej. Wiedza ta wchodzi zresztą w zakres znajomości aktualnego stanu badań zagadnienia a w nauce zazwyczaj nie jest przydatna zasada *solus contra omnes*. Co więcej, burzliwe spory naukowe w tej dziedzinie stwarzają doktorantce szanse do popisu - możliwości wypracowania własnego stanowiska z uwzględnieniem osiągnięć innych.

Na szczęście pani mgr Katarzyna Sidło nie stosowała się wszędzie do tej osobiwej deklaracji metodologicznej, którą zamieściła na stronie 44 rozprawy. Np. nie bada autentyczności hadisów w oderwaniu od historycznych ustaleń uczonych. W zakresie chronologii i autentyczności źródeł nie przeprowadziła badań tylko w oparciu o własną analizę średniowiecznych tekstów arabskich. Autorka regularnie odwołuje się do ustaleń współczesnych badaczy muzułmańskich ale również do osiągnięć najwybitniejszych zachodnich znawców sunny (np. do klasycznego już dzieła Gautiera Juynbolla, *Muslim Tradition* /.../). Pani mgr Katarzyna Sidło w rozdziałach pierwszym, drugim i trzecim po prostu uwzględnia faktografię i różnorodne historyczne interpretacje na temat genezy i treści hadisów. Nie rozumiem, dlaczego akurat obawia się obowiązującej lub dyskutowanej w nauce faktografii z zakresu średniowiecznych kontekstów politycznych, ekonomicznych i społecznych. Na wszelki wypadek tę deklarację o chęci uniknięcia wpływu „informacji historycznych” na wnioskowanie uznaję za swoisty *lapsus memoriae* ale na pewno nie za *succès de curiosité*.

Zupełnie na marginesie warto wspomnieć o jeszcze jednej konsekwencji takiego umieszczenia rozdziału czwartego. W przypadku opublikowania tego wartościowego dzieła może to być oceniane w kategoriach niedogodności (dla specjalistów islamistyki) albo dotkliwego braku (dla czytelnika nie do końca wprowadzonego w arkana islamistyki a interesującego się ekonomią islamską).

Proponuję, by Autorka publikując swą pracę powróciła jednak do klasycznego modelu prezentacji tego rodzaju zagadnień. Tym bardziej, że zajmuje się interdyscyplinarnym zagadnieniem tzn. zasadą ekonomiczną i hermeneutyką sunny. Jest to szczególnie ważne w metodologii wypracowanej przez szkoły niemieckie mianowicie *Redaktionsgeschichte* i *Formgeschichte*, czyli w badaniach historii form i historii redakcji źródeł religijnych.

Zupełnie inną sprawą jest, że w ramach komplementarnego ujęcia, takie czy inne badania Autorki mogą zmieniać dotychczasowe ustalenia, oraz że podczas prezentacji

stanowisk czy osiągnięć w zakresie badań nad historią ekonomii muzułmańskiej pani mgr Katarzyna Sidło nie musi zgadzać się z wszystkimi występującymi interpretacjami naukowymi.

Mimo tej jednej niezręczności struktura rozprawy jest bardzo logicznie pomyślana i konsekwentnie budowana. Szczegółowy podział pracy, tzn. podpunkty w obrębie rozdziałów świadczą o bardzo dobrym zmyśle systematycznym Autorki.

W niektórych wypadkach należałoby zadbać o lepsze rozłożenie prezentacji materiału. Np. konkluzja w rozdziale trzecim obejmuje niemal dziesięć stron i zawiera wiele analiz, które z powodzeniem można byłoby umieścić w innych podrozdziałach analitycznych, czy stworzyć wręcz nowy podpunkt. Dla kontrastu w tym samym rozdziale podrozdział dotyczący *salaf* w Koranie obejmuje tylko 3 strony a mogłoby znaleźć się tam więcej informacji. Podobne w zakończeniu pracy wypada wyakcentować rezultaty badań a nie prezentować stanu wiedzy na temat wpływów rzymskich i żydowskich. Te ostatnie winny znaleźć się w rozdziale historycznym ukazującym konteksty hadisów dotyczących ekonomii.

1.2. Tezy, które konstruuje Autorka, są bardzo oryginalne i solidnie podbudowane argumentami.

Po pierwsze, pani mgr Katarzyna Sidło przekonuje, że **zakaz *ġarar* został wprowadzony przez Mahometa ale w sposób dość ogólny bez żadnych szczegółowych wskazań**. Autorka podjęła się niezwykle trudnego, w niektórych przypadkach wręcz ryzykownego przedsięwzięcia odtworzenia historii redakcji przekazów na temat *ġarar*. W przenikliwy sposób odwołuje się do analiz najstarszych warstw sunny. Autorka zdaje sobie sprawę, że zarówno *isnād* jak i *matn* niektórych hadisów nawet z najbardziej szacownych zbiorów typu *Ṣaḥīḥ* mogły być wytworem nie koniecznie pochodzącym z VII wieku. Ostatecznie poprawny *isnād* można było dopisać do niekoniecznie pochodzącego od Mahometa *matn*. Pani mgr Katarzyna Sidło w sposób oryginalny koreluje jednak swe historyczne ustalenia wraz z postawą Mahometa, którą odtwarza z wielu źródeł. W aspekcie ekonomii Prorok walczył z wielką determinacją o sprawiedliwość społeczną. Wyrażała się ona w zakazie wykorzystywania przewagi nad konkurentem do budowania niekorzystnej dla niego współpracy. Wiele wskazań Proroka zachowanych w Koranie i tradycji zdają się potwierdzać, iż *ġarar* – aczkolwiek nie do końca sprecyzowany – wpisywał się w ten program.

W tym miejscu wypada koniecznie nadmienić, że pani mgr Katarzyna Sidło pragnie uniknąć skrajnego sceptycyzmu niektórych badaczy na temat wiarygodności historycznej sunny. Z pewnym uproszczeniem zasadniczo wyróżnia się dziś trzy postawy badaczy wobec tradycji muzułmańskiej. Pierwsze stanowisko, reprezentowane przez większość badaczy muzułmańskich zakłada prawdziwość niemal wszystkich hadisów z zakresu *Al-Kutub as-Sitta*. Druga grupa uczonych zainspirowana poglądami Ignaza Goldzihera i jego zwolenników uważa, iż większość hadisów jest po prostu bądź fałszerstwami bądź napisanymi w dobrej wierze utworami, które jednak nie są autentyczne. Miały one powstać na potrzeby prawników lub być owocem pobożności muzułmańskiej. Wreszcie trzecia grupa uczonych opowiada się za koniecznością krytycznych badań hadisów. Nie wyklucza jednak możliwości dotarcia - choć w ograniczony sposób - do najstarszych warstw tradycji, czyli przesłania Mahometa. Zatem nie zakłada skrajnego krytycyzmu historycznego, który przyjmuje *a priori*, że żadna analiza skomplikowanych warstw sunny nie jest w stanie odtworzyć myśli Mahometa. Pani Katarzyna - podobnie jak niżej podpisany - zalicza się do tej trzeciej grupy badaczy, co uwidacznia się w tezach Autorki.

Postawa ta wymaga jednak wielkiej ostrożności i dystansu ze względu na charakter analizowanych źródeł z epoki. Najwięcej trudności sprawiają te hadisy przypisywane Mahometowi, które mówią o rzeczywistościach, których nie mógł on znać np. tradycje wzmiankujące wydarzenia lub osoby działające po jego śmierci. Starając się zachować ducha zdrowej krytyki wypadałoby również wyraźnie zaznaczyć, że ciągle istnieje otwarta dyskusja - i to nie tylko pośród zachodnich uczonych ale również części muzułmanów - na ile Prorok zalecił muzułmanom stosowanie sunny. Wreszcie należałoby także mocniej wyakcentować, że w pierwotnym islamie nie przypuszczano, że hadisy będą w tak dużej liczbie wykorzystywane w tworzeniu prawa muzułmańskiego. Np. ok. roku 800, a więc przed wypracowaniem *Uşūl al-fiqh* przez Muḥammada ibn Idrīsa aš-Šāfi'iego twierdzono, że Ibn 'Abbās przekazał od samego Mahometa zaledwie 9 tradycji. Jednakże 50 lat później Ibn Ḥanbal podaje ich aż 1710.

Po wtóre, pani mgr Katarzyna Sidło wypracowała **dwie cenne historyczno-prawne interpretacje na temat sprzedaży *salaf***, które mają charakter hipotez. Pierwszą hipotezę na temat *slaf* Autorka buduje w oparciu o przesłanki wskazujące, że **sprzedaż ta była znana i stosowana w Medynie przed powstaniem islamu**. Co więcej, był to swoisty kontrast w stosunku do Mekki, z której wywodził się Mahomet, (str. 150; 195-198). Niewykluczone, że Prorok, który w młodości wiele podróżował po Arabii znał ten zwyczaj na długo przed jego

tw. medyńskim okresem życia. Według drugiej hipotezy na temat *salaf* **muzułmanie po podbojach arabskich uświadomili sobie, że na ziemiach zdobytych powszechnie używana jest praktyka sprzedaży *salaf*. W nowych kontekstach i zastosowaniach zaczęli obawiać się niektórych skutków tej praktyki.** Wtedy też zaczęto bardziej systematycznie rozwijać refleksję prawniczą na ten temat.

Jak już wspomniano, dokładne przebadanie sunny pod kątem oceny moralnej *salaf* pozwala Autorce - przynajmniej teoretyczne – na stwierdzenie, że pod pewnymi warunkami praktyka ta może być dozwoloną w muzułmańskim prawie handlowym. Rzecz jasna, że istnieje przynajmniej kilka ograniczeń i zastrzeżeń do tego typu transakcji.

Ustalenia Autorki wydają się wskazywać, że chociaż zasada *ġarar* wywodzi się od samego Proroka można dyskutować nad jej szczegółowym kształtem. Jak się zdaje, ten wymiar ustaleń pani mgr Katarzyny Sidło powinien służyć jako impuls do reinterpretacji pewnych zastosowań praktycznych *ġarar* we współczesnej ekonomii islamskiej. Jest to ważne zwłaszcza w epoce globalizacji, w której w różnorodne podmioty gospodarcze z wielu regionów świata wchodzi w całą sieć interakcji. Pani mgr Katarzyna Sidło może podjąć się tego zadania, gdyż oprócz zakresu *ġarar* w hadisach pamięta o korelacji tej zasady z principiami wizji ekonomii Mahometa, która wyrażała konieczność ochrony własności, przejrzystość i zaufanie w stosunkach między kontrahentami, współdzielenie ryzyka w kontekście konkurencji. W przyszłości byłoby dobrze, gdyby Autorka wykorzystwała swe ustalenia źródłowe do współczesnej dyskusji na temat kształtu ekonomii muzułmańskiej. *ġarar* jest bowiem nieustannie aktualny, jako, że odnosi się różnych elementów ekonomicznego porozumienia: ostatecznego rezultatu, jakości i specyfikacji przedmiotu transakcji, praw i obowiązków stron, warunków odbioru oferowanego dobra. Wszak wiadomo, iż w imię tej zasady muzułmańskie banki w wielu krajach nie mogą zawierać żadnych umów, w których ostateczny wynik jest nieznany. Należy też pamiętać, iż raz po raz w świecie islamu toczy się też dyskusja na temat, w jakim zakresie należy stosować zakaz *ġarar* w odniesieniu do takich współczesnych instrumentów finansowych jak np. działalność firm ubezpieczeniowych oraz instytucji finansowych inwestujących w opcje i kontrakty *futures*, handel spekulacyjny akcjami, sprzedaż krótka, czy dyskonto bankowe weksli.

2. Ocena formalna.

2.1. Na szczególną uwagę zasługuje **bibliografia**. Została rozpisana na 19 stronach, zawiera imponujący zestaw ok. 240 pozycji przede wszystkim w języku arabskim oraz w językach kongresowych (głównie angielskim). Pan mgr Katarzyna Sidło zna również świetnie stan badań na temat sunny na gruncie polskim.

2.2. Godne uznania jest świetne wykorzystanie źródeł oraz przytaczanie cytatów arabskich. Świadczy to bardzo dobrym przygotowaniu Autorki do tego rodzaju badań.

2.3. Język angielskie rozprawy jest precyzyjny. Autorka zadbała o poprawność stylistyczną, dlatego pracę czyta się z wielką przyjemnością.

3. Ocena ogólna:

Rozprawa pana mgr Katarzyny Sidło jest bardzo wartościowym i rzetelnym opracowaniem, które posiada bardzo wysokie walory naukowobadawcze:

- 1) imponująca, wielojęzyczna bibliografia przedmiotu, w szczególności *arabica*;
- 2) oryginalne krytyczne podejście badawcze unikające jednak skrajnego sceptycyzmu historycznego odnośnie hadisów oraz umieszczenie badań na temat *ġarar* w różnorodnych kontekstach; z jednej strony uwzględnia rolę i znaczenie przekazów arabskich, z drugiej strony zaś bierze pod uwagę środowisko powstawania hadisów oraz różnorodne wpływy obce;
- 3) szczegółowa analiza pojęć;
- 4) komplementarność w ujęciu problemu, która obejmuje: etymologię *ġarar* oraz terminologię dyskursu religijnego-prawnego związaną z tym zakazem, definicje oraz zróżnicowanie interpretacji na temat tej normy, środowisko jej powstania, analizy historyczno-hermeneutyczne hadisów na temat *ġarar* w ramach podejścia badawczego *isnād-cum-matn*, korelację tych hadisów z Koranem, rozwój oraz świadomość normy *ġarar* wśród muzułmanów;
- 5) oryginalność proponowanych tez;
- 6) bardzo dobra znajomość języka arabskiego oraz angielskiego;
- 7) strona metodologiczna — mimo pewnych wyżej wskazanych niedociągnięć — konsekwencja badacza i godna uznania akrybia.

Dlatego uznaję rozprawę pani mgr Katarzyny Wiktorii Sidło za zasługującą na stopień bardzo dobry z wyróżnieniem, wnoszę o dopuszczenie Doktorantki do dalszych etapów przewodu doktorskiego i wnioskuję — po wprowadzeniu koniecznych poprawek — o rychłe wydanie w druku całej rozprawy, jak również o przedstawienie jej do nagrody, na odpowiednim szczeblu, w kategoriach prac doktorskich.

Kraków, dnia 28 października 2016 roku